

UTASI ÁGNES:

A KÖZÖSSÉGI KAPCSOLATOK ÉS A KÖZÉLET

Az emberi kapcsolatokat elemző korábbi kutatásaink¹ azt jelezték, hogy a családon és baráti körön kívül szélesebb közösségi kapcsolattal elsősorban a kedvező életfeltételekkel élők rendelkeznek. Ez arra utal, hogy a közéleti közösségi kapcsolatok is elsősorban a kedvező társadalmi és gazdasági tőkével rendelkezők privilégiuma és praxisa lehet (Utasi, 2002). Az iménti következtetés motiválja jelenlegi kutatásunkat. Arra keressük a választ, hogy az életfeltételek mely dimenzióinak változásával bővíthet a társadalom szélesebb rétegeire a közösségi kapcsolatok iránti igény, milyen változás szükséges és elégséges ahhoz, hogy a társadalom jelenlegitől szélesebb köre vegyen részt a közösségi életben, majd a közéletben, a közügyek alakításában.

Egy 2005-ben készült nemzetközi összehasonlító vizsgálat (ESS, 24 európai ország) megerősítette, hogy a jobblétben élő modern társadalmakhoz képest a poszt-szocialista országok lakosságának számottevően kisebb aránya kötődik bármilyen közösséghez, egyesülethez. A poszt-szocialista országokban alacsonyabb a baráti kapcsolatot számon tartó népesség aránya is, alacsonyabb az informális magántársasági kapcsolatkört ápoló, vendégséggel azt megerősítő válaszadó, s magasabb a közéletbe saját részvételét feleslegesnek ítézők aránya (Utasi, 2002, 2008).

A nemzetközi összehasonlító adatok azt is jelzik, hogy a tradicionális társadalmakban is és a jólétben élő modern piacgazdasági társadalmakban is nagyobb a közösségi kapcsolatok intenzitása, mint a poszt-szocialista országokban. Vajon miért ritkább a közösségek hálózata a poszt-szocialista, félig-modernizálódott, relatíve szegény piaci társadalmakban, mint máshol? Minden bizonnyal azért, mert itt a tradicionális közösségi kötelékek már jobbra lépültek, miközben még polgári közösségek alig keletkeztek. Ezáltal hiányos a társadalom túlnyomó többségének állampolgári tudata és igény szintje is. Végülis a modernizációs civilizációs fejlődés félútja, annak ellentmondásossága fokozta a kapcsolathiányt és közösségihiányt, s ez növelte az atomizálódás és izolálódás esélyét.

A tradicionális közösségi kötelékek lépülésének tendenciája Magyarországon már évtizedekkel korábban körvonalazódott, súlyos hiánya azonban csak a legutób-

---

¹ Vizsgáltuk a kapcsolatok életminőséget, elégedettséget alakító hatását (OTKA, T046301, ESS, 2005) valamint a társadalmi szolidaritást és integrációt befolyásoló szerepét (OTKA, T25584).

bi évtizedekben erősödött, s fogalmazódott meg a szociológiában (Utasi, 2000). A rendszerváltás előtt ugyanis a család és más erős kapcsolatok kényszerű összefogása, valamint a döntően állami tulajdonviszonyokhoz kötődő munkamegosztás következtében még állandóbbak voltak az erős kapcsolatokra alapozott közösségek. A szocialista teljes foglalkoztatás biztosította a hosszan tartó munkatársi kapcsolatokat, munkahelyet, ezáltal a jelenlegitől nagyobb lehetőség kínálkozott az egymásra utaltságból eredő munkahelyi közösségek kifejlődésére. A jelenleginél jobban működtek a szomszédsági kapcsolatok is. A kölcsönös ráutaltságból és anyagi szűkösségből eredő instrumentális összefogás, valamint a lakóhelyen együtt töltött hosszú idő hatására a közvetlen közösségi kapcsolatokban könnyebben alakuló *bizalom* ekkor még jobban összetartotta az erős kapcsolatokból strukturálódó közösségeket.

Az erős kapcsolatok hálóját átlépő civil közösségek persze ekkor is alig szerveződtek. Elsősorban a tradicionális motivációval jöttek létre társulások. Más közösségek állami kontroll alatt voltak. A létezett szocialista körülmények között ezért nem alakulhatott ki az emberek képessége arra, hogy miként lehet civil közösségeket létrehozni (Szalai, 2006).

A rendszerváltást követő években a „gondoskodó állam” visszaszorításával, a piacgazdasággal szükségképpen felerősödött egyenlőtlenségek miatt az önvédelmet jelentő civil közösségekre egyre nagyobb szükség lett volna. Fokozatosan, ám mind határozottabban fogalmazódott meg az a kérdés, hogy a piacgazdaságra áttért, forráshiányos társadalomban miként védhető meg a társadalmi integráció, miként biztosítható, hogy a társadalom ne szakadjon szét szélsőségesen egyenlőtlen rétegekre, s hogy a túlnyomó többség ne érezze magát illetéktelennek arra, hogy beleszóljon a környező közösséget, s így saját életét is érintő közügyekbe (Utasi, 2002).

A közösségi igény és a közélet kölcsönhatása

A közösségi igény és a közéleti részvétel kölcsönhatását, valamint ezek társadalmi rétegenként is szembeutnő differenciáltságát ez ideig nem vizsgálta körültekintően a magyar szociológia. Ennek egyik oka az, hogy a rendszerváltozást követően még sokan várakozó álláspontra helyezkedtek, azzal érveltek, hogy az átmeneti évtizedekben nem lehet általános a társadalom közösségi participációja, hiszen a többségnek meg kell tanulnia a demokratikus közéletet, ehhez pedig időre van szükség. Azt remélték, hogy a piacgazdaság fejlődésével majd szélesednek a középosztályok, s hatására kifejlődik az állampolgári/polgári tudat is. A várakozás azonban eddig nem hozta meg a várt eredményt. A rendszerváltást követő években ugyan jeles szociológusok arra figyelmeztettek, hogy a társadalmi átalakulás a piacgazdaságra áttérést követően akár hatvan évig is eltarthat, ha egyáltalán demokratikus keretek között az megvalósul (Dahrendorf, 1990, Offe, 1992).

Az évek múlásával azonban mind világosabbá vált, hogy a közösségi lét és az állampolgári tudat területén nincs előrelépés, sőt, a tradicionális közösségek is beszűkültek, redukálódtak. Az emberi kapcsolatok hálójának szűkülése és ritkulása, az atomizálódás, a közösségek hiánya immár nem csak a társadalmi integrációt veszélyezteti, de akadálya a többség közéleti részvételének, a saját életet érintő ügyekkel kapcsolatos véleménynyilvánításnak, gátja a demokratikus közélet működésének.

Kétségtelenül a nemzetközi szociológiai vizsgálatok azt is jelzik, hogy a közösségek leépülésének tendenciája az utóbbi évtizedekben nem csak a „demokráciát tanuló” poszt-szocialista országokban szembetűnő. Az utóbbi évtizedekben a piacgazdasággal működő legtöbb modern társadalomban redukálódtak a civil kötelekék (Putnam, 2002). Az is igaz persze, hogy a gyors társadalmi változások hatására a közösségi kötelekék hiánya és a demokratikus közösségi részvétel hiányosságai a poszt-szocialista társadalmakban erősebben jelentkeznek, mint a több évtizede vagy több évszázada modern piacgazdasággal működő társadalmakban, ahol a demokrácia formális elemeinek megőrzésére, fenntartására a hatalom ma is több anyagi eszközt képes bevetni.

A közösségi szerveződés

A közösség és a közélet kölcsönhatásának, összefüggésének kutatásához alapvető kiinduló kérdés, hogy mit tekintünk közösségnek, s mit közéleti részvételnek. Max Weber a társadalmi cselekvés fogalmából vezeti le a közösségi kapcsolatot. Elmélete szerint ha több személy cselekvése értelmi tartalma szerint egymásra irányul, létrejöhét a közösségi kapcsolat. A kapcsolatokat *különböző motivációk alakítják, következésképpen a közösségi kapcsolatok is alakulhatnak dominánsan tradicionális, emocionális, értékvezérelt vagy érdekezérelt motivációk hatására*. A tradicionális motivációval alakuló közösségek valószínűleg kisebb, ám a többi motiváció nyilvánvalóan nagyobb eséllyel lesz meghatározó motiválója olyan közösségeknek, amelyek szerepet játszhatnak a közélet alakításában (Weber, 1987).

A közösségi kapcsolatokat létrehozó motivációk hatására formálódik a kapcsolatban résztvevők közös célja és/vagy közösen vállalt értékrendje és/vagy fogalmazódnak meg közös érdekei. Ezek azután megteremthetik az összetartozás-érzést, a „*mi-tudator*”, másként *a közösségi identitást*, amely alkalmassá teszi a hasonló motivációval egymás felé gravitálókat az egymáshoz igazodó cselekvésre, s az egymás iránti szolidaritásra (Hankiss, 2004).

Nem feltétlenül szükséges valamely közösség formálódásához, fennmaradásához, működéséhez, hogy a kapcsolati motivációk és cselekvési célok, tényezők mindegyike egyszerre jelen legyen, ám az valószínű, hogy a közösség összetartozás-tudata annál erősebb, minél több motiváció kapcsolja össze a közösség tagjait. Szerencsés

esetben a többféle motiváció hatására a közös cselekvés nyomán létrejön a *spiritualitás is*, ami szilárd érzelmi és pszichés alapja a közösségi identitásnak.

A többféle motivációval alakuló közösségek tagjai jórészt ismerik egymást, legalábbis a közösség több tagja közvetlen kontaktusban áll egymással. Ez vonatkozik az olyan makro-közösségre is, mint a nemzet, de jellemző egy település lakóközösségére is. A nemzetben belül a közös eredetből származó tradicionális motivációval alakuló összetartozás-tudatot erősíti a közös kultúra, nyelv, amelyek elősegítik a makro-közösség tagjai közötti közvetlen kommunikációt még akkor is, ha találkozásukat megelőzően nem voltak egymással közvetlen ismeretségben, kapcsolatban. Gondoljunk az idegenben egymásra találó honfitársakra. Az ugyanazon településen lakókat ugyancsak elsősorban a közös múlt, a tradíció tartja össze, közülük is többen napi kapcsolatban állnak egymással, s ezáltal a lokális közösségek átélik az együvé tartozás tudatát, amelyet meggyőzően jelez a „földiek” örömteli találkozása valamilyen más településen, vagy más országban, kontinensen. A közösségi spiritualitás összeforrasztó erejét pedig érezzük, ha egy nemzetközi sporteseményen felemelkedik a nemzeti zászló, vagy országos kulturális versenyen a mi településünkön élő vagy ott nevelkedett, a „közülünk való” versenyző arat sikert. Remény van arra, hogy az ilyen meglévő, gyakran szunnyadó, látens közösségi tudatra és spiritualitásra alapozva bármikor újjáépíthetők a lokális kis körök, közösségek, s jó esetben a közélet is.

Napjainkban mind gyakrabban alakulnak olyan kvázi-közösségek is, amelyeknek tagjai közvetlenül soha nem találkoztak egymással, a közösség egyetlen tagjával sem. Nincs tradicionális motivációja, gyökere összetartozásuknak, együvé tartozásukat virtuális irányítással, *közvetítéssel, valamilyen közösen követett érték, érdek vagy cél-racionális motiváció hozza létre*. Ugyanakkor az így szervezett hálózatokban is egy idő után létrejöhetnek az egymással közvetlen kapcsolatot (is) ápoló körök, csoportok, s esetenként a virtuális közösségek is kifejezik konkrét közös cselekvéssel egymás iránti szolidaritásukat. Országos, esetleg több országra is kiterjedő béke-menetet, felvonulást vagy szolidaritás-demonstrációt szerveznek mind többször az internet segítségével. Kérdés, hogy milyen mértékben alakulnak ki a virtuálisan szervezett hálózatokon belül a közösségi kritériumok, a közösségi mi-tudat, s a kölcsönös szolidaritás.

A hasonlóság ellenére jelentős különbség tapasztalható a közvetlen kapcsolatkörön belül alakuló és a közvetetten – napjainkban elsősorban virtuálisan – szervezett közösségekhez tartozók identitás-tudata és spiritualitása között. A *közvetlen közösség* tagjainak legalább egy része, jobbára túlnyomó többsége kölcsönösen ismeri egymást, ezért az ilyen közösségben a közvetlen ismeretség és megismerés hatására sokkal erősebb lehet az *egymás iránti bizalom, hitelesebb az információáramlás, és ennek nyomán erősebb a szolidaritás* is. Ennek ellenére több nemzetközi kutatás rá-

irányította a figyelmet arra, hogy a technikailag fejlett társadalmakban – miközben a közvetlen kapcsolatokon alapuló civil közösségek száma alacsony, sőt redukálódik –, a virtuálisan szervezett hálózatok akciói szaporodnak, mind többször szerveznek valamilyen nagy tömeget is megmozgató („critical mass”) demonstratív eseményt (Putnam, 2002).

Megválaszolatlan ma még a virtuálisan alakuló kvázi-közösségek akcióival összefüggő számos kérdés, egyebek között az, hogy a virtuálisan formálódó közösségek képesek-e, s ha igen, milyen feltételekkel lesznek képesek hasonlóképpen működni, mint a közvetlen kapcsolatokon alapuló közösségek? Milyen eséllyel tudják majd átalakítani, transzformálni internetes hálózatukat közvetlen kapcsolatokká és közvetlen közösségekké? Mekkora a veszélye annak, hogy az Internet segítségével, a virtuálisan, egymást nem ismerők által szervezett akciók követői manipuláció, hamis cél eszközeivé válnak? Képesek-e a virtuálisan szervezett hálózatok rendszeres szolidaritásra, s mi-tudattal valós közösségként, valós célok és értékek mentén működni?

A közösségek folyamatos bomlásának és épülésének dinamikája

A közösséghez tartozás tudata, a „mi tudat” nélkülözhetetlen az emberek biztonságérzetéhez és társadalmi integrációs tudatához egyaránt. Ezt feltételezésünk szerint a virtuális közösség kevésbé, inkább a valós közösségi tagság biztosítja az egyének számára. Ugyanakkor az egyéni életútban és a társadalom életében bekövetkező kisebb-nagyobb változások gyakran térben, értékrendszerben, érdekekben egyaránt távolíthatják egymástól azokat, akik korábban, az életútban bekövetkezett változásokat megelőzően egyazon közösség tagjai voltak, egyazon cél megvalósítására szerveződtek.

A változások nyomán gyakran megszűnik a korábbi kapcsolatokhoz kötő mi-tudat, s meggyengül a korábbi közösséghez fűző szolidaritás és bizalom is. Az emberek azonban közösség iránti szükségletüket követve igyekeznek a megváltozott értékeiknek és érdekeiknek megfelelő, új céljaikkal megegyező hasonló mások felé gravitálni, s az új körülményekhez adaptálódva immár új kapcsolataikkal alkotni közösséget.

A közösségi kapcsolatok az életfeltételi változásokat követve nagyobb társadalmi traumák nélkül is *folyamatosan bomlanak és más szereplőkkel újraépülnek*, ezáltal kontinuos maradhat a társadalmi közösségi integráció, s nem hull ki az egyének többsége a társadalomban őket körülvevő valamennyi közösségből. Ugyanakkor minél dinamikusabb, gyorsabb változások történnek a társadalomban, annál erősebben fluktuálnak a közösségek tagjai, annál hevesebben szakadnak kapcsolatok, bomlanak és újraépülnek az egyének más közösségei (Hankiss, 2004).

A tapasztalat azt is igazolja, hogy azok a közösségek bomlanak fel a legnehezebben, amelyek tradicionális motivációval (is) szerveződtek. Az egyének tradicionális motivációval létrejött közösségeit többnyire olyan erős kötelékek tartják össze, hogy azok többsége egy életen keresztül konstans marad. Amennyiben ezek a közösségek valamilyen radikális ok következtében mégis megszakadnak, *a tradicionális kötelékek hiánya meggyengíti az egyén identitástudatát, s megnehezíti más kapcsolati motivációval alakuló közösségekbe integrálódásának esélyét* is. Ezt jelzi sokszor az országból, nemzetből kiszakadó idegen országba kerülő migránsok élete, hasonlóképpen a faluról városba települő státusz-mobilok hiányos kapcsolatrendszere (Bourdieu, 1978).

Különösen gyakran szakítja meg a közösségi kötelékeket *a társadalmi struktúra egészében végbement gyors változás*. Magyarországon az 1980-as évek végén, 90-es évek elején a tulajdonviszonyok változását követően például nagyon gyorsan átrendeződtek az érték- és érdekvizonyok, s ennek következményeként gyakran megszűntek az egyének korábbi kapcsolatai és közösségei is. A termelési struktúra gyors átalakításával felbomlottak a hasonló státuszúak régi közösségei. Meglazultak a korábbi munkatársi közösségek, a politikai változások hatására pluralizálódtak a politikai értékek, s megszűntek, majd újraalakultak a politikai értékközösségek. A struktúraváltást követő migráció és lakás-mobilitás nyomán szétestek a szomszédsági közösségek, a jövedelmek polarizálódásával pedig szétszakadtak a korábbi baráti-társasági körök.

A strukturális változások radikálisan átalakították a közösségi kapcsolatokat, s az egyének új körülmények között alakuló céljainak, új értékpreferenciáiknak megfelelően bomlottak a régi közösségek. Az egyének új kapcsolatokat, új közösségeket, új társaságokat kerestek, alakítottak. Sokan azonban nem tudták pótolni a veszteséget a gyors változás által diktált ütemben, ezért redukálódtak kapcsolataik, beszűkültek közösségeik, sokak kapcsolatai a szűk családra redukálódtak, rosszabb esetben az egyén atomizálódott, izolálódott (Ferge, 2000, Utasi, 2002).

A szociálpszichológiai kutatások szerint a kapcsolathány növeli számos betegség kialakulásának esélyét és csökkenti az életesélyeket, gyakran izolálódáshoz vezet. A kutatók egy része szerint a magyar lakosság halandósági mutatói, főleg a férfiak nyugati országokhoz képest alacsonyabb átlagéletkora korántsem független a közösségi kapcsolatok beszűkülésének tendenciájától (Kopp, 2001, Ferge, 2000, Castel, 1993).

A globalizáció közösségi hatása

A globál-kapitalizmust létrehozó fő motiváció a nemzeteken átívelő gazdasági szövetség, egység kialakítása, a nemzeti piacok határainak leépítése, s a nemzetközi tőke számára szabad áramlás biztosítása. Az európai munkapiaci, kereskedelmi, pénzügyi és fogyasztói tér egybeolvasztásával, kitágításával alakított globalizált társadalmak egységét ugyan esetenként „közösségnek” is nevezik, ám a mi korábban körvonalazott közösség-definíciónk szerint ez lehet „unió”, integráció, de nem lehet közösség, hiszen nem rendelkezik a közösség általunk nélkülözhetetlennek ítélt kritériumai-val: a szolidaritással és a mi-tudattal, a közösség tagjaiért vállalt felelősségtudattal. Az európai globál-kapitalizmus nemzetközi piacának domináns motívója ugyanis az adott időre releváns piaci érdek, amely azonban nem hordozza egyszersmind a szövetségben résztvevő országok, nemzetek mindegyikének részérdekét. Elég, ha csak a mezőgazdasági termelők között a differenciált támogatás hatására alakuló transznacionális érdekelletétre, vagy az „anya” és „leánybankokkal” összefüggő, napjainkban kiéleződő érdekelletétre gondolunk. A rövid távú gazdasági és profitérdek nem képes biztosítani az országok közötti érdekelletéket kiegyenlítő elnyújtott reciprocitást. Így többnyire kizárja a nemzetek közötti szolidaritás érvényesülését, inkább fokozza közöttük az érdekelletét. Voltaképpen minden nemzet saját érdekét követve jól akar járni a piacon. Az érdekek érvényre juttatása, illetve harmonizálásának igénye ezzel szemben hol egyik, hol másik nemzet érdekével ütközik. A nemzethatárokon átívelő transznacionális piacgazdaságok szövetségében ezért nem jön létre a közösségi tudat, csak aktuális szövetség, együttműködés. Napjainkban ugyan erősödnek a nemzetközi fogyasztói minták, ám vele párhuzamosan erősödnek a nemzetállamok védekező reflexei is, mert hiányzik a közösségteremtő motívációk közül a szolidaritás, a tagok érdekeinek és/vagy értékeinek hosszú távú egysége, s nem várható a tagokat összekötő *mi*-tudat és spiritualitás sem.

Másként tekinthetünk az olyan európai vagy nemzetközi érték-közösségekre, amelyek függetlenek a globalizáció haszonelvű céljaitól, esetenként éppen azzal ellentétesek. Ilyenek a béke, az univerzumot védő „zöldek”, az elnyomottak iránti szolidaritást vállaló nemzetközi segélyszervezetek, vagy a transzcendens erőt szolgáló vallásos érték-közösségek. Az univerzális, általános emberi célok, értékek motivációjával szerveződő nemzetközi közösségek a nemzetitől és lokálistól általánosabb, tehát magasabb rendű humán érték, cél érdekében szerveződnek. Itt a nemzeti közösségi identitás és a transznacionális együttműködést létrehozó univerzális érték vagy érdek nem kerül egymással ellentétbe. A transznacionális keretek között univerzális célokot megvalósító nemzetközi érték-közösségek nem kényszerítenek a tradicionális motivációval létező szűkebb – nemzeti vagy más lokális – közösségi kötelékek értékeinek és céljainak háttérbe szorítására. Egy magasabb rendű univer-

zális cél érdekében vállalják a résztvevők a meglévő közösségi szolidaritásuk mellé a tágabb közösségi érdeket megvalósító, univerzális szolidaritást.

A modern piacgazdasági termelés a nemzetgazdaságokon belül szükségképpen folyamatosan és dinamikusan támadja, szaggatja a közösségeket, de a közösségi normákat is azáltal, hogy egyetlen célja a jövedelmezőség, rövid távú racionalitással elsődlegesnek tekinti a pillanatnyi hasznot, profitcélt. Ennek érdekében gyakran áttelepítik, mozgatják a munkahelyeket és a munkaerő egy részét, profilváltás helyett leépítik a munkaerőt. E folyamat szükségképpen szétveri a munkatársi közösségeket, vele gyakran a munkavállalók magánkapcsolatait is. Állandó mozgásban tartja, majd parkoló pályára helyezi a munkavállalók egy részét, s így folyamatosan bomlasztja közösségi kapcsolatait is (Fukuyama, 2000, Korten, 1995, Beck, 2005).

A közösségi értékek és normák változása

A globalizált piacgazdaság működése tehát folyamatosan erodálja a régit, ám épít új közösségeket is azáltal, hogy *változtatja a régi normákat, értékeket*, miközben az új termelési struktúra igényeit kiszolgáló új normák, új közösségek kialakítására készítet. Az új normákkal és rövid távú racionalitással alakuló új közösségekben azonban a szélsőséges verseny és individualizálódás hatására jelentős mértékben csökken, illetve hiányzik a bizalom, s csökken a tradicionális társadalmak közösségeiben elvárt altruista szolidaritásérték, valamint a közösség tagjaiért vállalt felelősségérzet is. A termelési technika dinamikus változtatásának, átalakításának megfelelően a munka-közösségeket rövidtávra tervezik. Hozzászoktatják a munkaerőpiac szereplőit az állandó újrakezdéshez és fluktuációhoz, s vele a kapcsolatok állandó szakításához is. A korábbi közösségeket bomlasztó és újat építő mozgás a bizalom és felelősség értékének, normáinak leépítése után már rendszerint nem ütközik akadályba.

Az is nyilvánvaló, hogy a közösségeitől folyamatosan elszakadó atomizált ember nem válhat „individuummá”, mert önmagában nem képes létezni, csak közösségekben, kapcsolati relációban létezik. A közösségi lét nélkülözhetetlen az egyéni célok realizálásához is. *„Hiába fúrosztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat”* – írja József Attila. A közösség hiány következménye ezáltal nem csak az atomizált egyén lesz, de lehetetleníti az önálló individuális lét kiteljesedését is. A gazdasági termelés irányítói persze jól látják, hogy az optimálisan eredményes teljesítményhez nem elég az atomizált egyén, az optimális eredményhez, teljesítményhez közösségi együttműködés is kell. Ennek érdekében—amennyiben a termelés igénye kívánja, akár rövid távra, tréningeken mesterségesen is felépítik a szükséges közösségeket (Korten, 1995, Sen, 1999, Szalai, 2006).

A mára általánossá vált emberi közösségi normák egyes kutatók szerint már sok évtizeddel korábban, bizonyos országokban már másfél évszázaddal ezelőtt, a nagy-

üzemi ipari termelés megjelenését követően fokozatosan alakultak ki. A tradicionális családi gazdálkodást felváltó nagyüzemi termelés és piaci verseny ugyanis szükségképpen felerősítette az individualisztikus és racionalisztikus személyiségjegyeket, állandó mozgásra készítette az egyének életét, s folyamatosan leépítette a bizalomra és a családi gondoskodással a közösség tagjai iránti kötelességre, felelősségvállalásra alapozott morált (Weber, 1982, Hirsh, 1976).

A nagyüzemi piacgazdasági termelés preferált értékei: az ész, a ráció, az individuális verseny egyre erősödtek. Ez utóbbi értékpreferenciák terjedésével fokozatosan eltűnt a hajdan vallásos hittel megerősített közösségi morális kényszer, terjedt a szekularizáció, csökkentek a tradicionális közösségi értékek és normák. Csökkent a közösségeket összefűző mechanikus szolidaritás, redukálódott a lemaradók iránti „naiv könyörületesség” (Weber, 1982, Durkheim, 1986). A közösségi morál változása tehát alapvetően a technikai fejlődés és vele a termelési struktúra változásának eredménye, hiszen az egyéni előrejutás, egyéni verseny, az individuális célok, jogok érvényesülése többnyire csak a közösség más tagjainak kárára, mások jogainak csorbításával lehetséges. A rövid távú racionalitással az individuális célok korlátok nélküli érvényesítése, majd az értékek és morál változása szükségképpen háttérbe szorította a korábbi tradicionális közösségi értékeket. Míg a tradicionális közösségeket alapvetően az altruista szolidaritás és a közösség által elvárt és szankcionált hagyományos morál értékei tartották össze, addig a nagyüzemi versenygazdaság körülményei között formálódó egyesüléseket elsősorban a célracionalitás és önérdek (Beck, 1999, Lorenz, 2002, Weber, 1982).

A mai szolidaritás-hálóok szerveződése

A közösségi lét velejárója a szolidaritás, a másokért vállalt felelősség, az együvé tartozás tudatának átélése. Kérdés, hogy a morál és értékrendszer nagyipar által jelzett változásai mellett ez miként érvényesülhet a mai társadalmakban? Ismeretes, hogy a közösségek formálódásában egyszerre többféle motiváció is szerepet játszhat, másrészt az emberek többféle értéket és érdeket követhetnek, ezáltal többféle közösséghez tartozhatnak. Mindezek következtében egyrészt koncentrikusan bővülő, különböző létszámú közösségekhez tartozhatunk (család – barátok – munkatársi – hobbi/érték/politikai közösség – lokális kisközösség – nemzet – transznacionális-univerzális), másrészt minden szinten horizontálisan is több közösséghez kötődhetünk, többféle közösségi identitásunk is kialakulhat.

Kapcsolataink azonban mind ritkábban alakulnak közösséggé a globalizált piacgazdaság szélsőséges versenyt, rivalizálást felerősítő morális értékei és elvárásai miatt. Nehéz felismerni, hogy hasznosabb a rövid távú racionalitás helyett hosszú távú érdekeket vagy egyetemes humán értékeket követni. A globalizált piacgazda-

ság ugyanis olyan rapid változásokat generál, hogy a kapcsolatokban nehezen alakulhat ki a hosszú távú együttműködés érdeke, s a szolidaritáshoz, altruizmushoz nélkülözhetetlen bizalom. Ezáltal az elnyújtott reciprocitáson alapuló kölcsönös szolidaritás a modern gazdaság viszonyai között túlnyomórészt csak családban és a tradicionális motivációval létrejött erős kapcsolatok határain belül található. A családon-rokonságon, szoros baráti körön kívüli közösségekben ritkán és nehezen jön létre az önzetlenség. A közösségi szolidaritás tartalma beszűkült, rövid távú érdekek „rabságába került” (Fukuyama, 2000, Utasi, 2002).

A nagyüzemi piacgazdaság domináns normákat és értékeket megváltoztatót, régi közösségeket romboló hatása ellenére napjainkban mind gyakrabban feltűnnek a szolidaritás és altruizmus családon kívüli (kis)közösségi formái is. Az individuális célok realizálása után egyre többen ráeszmélnek arra, hogy szükséges a hozzájuk tartozó, közösségükben élő lemaradók, hátrányba kerülők megsegítése, hogy humánus kötelesség a közösség más tagjaiért, esetleg más közösség tagjaiért vállalt felelősség, jótékonyág, „önkéntesség”. A szolidáris közösségek akár racionalitással is eljuthatnak ahhoz a felismeréshez, hogy jelenleg a társadalomban a kockázatok oly nagyok, a biztonság annyira kicsi, a feltételek olymértékben kiszámíthatatlanok, hogy a haszonelvű gyors változások és kockázati bizonytalanság miatt bárki rászorulhat mások támogatására és szolidaritására (Beck, 2003).

A szolidaritást kiváltó jelenségek élén a természeti katasztrófák találhatók, majd a feltűnően elesett, nagyon lemaradó csoportok, egyének gyors megsegítése érdekében jelentkeznek ma a mások iránti közösségi szolidaritás és jótékonyág. A közösségi szolidaritás-akciókat egyre gyakrabban szervezik interneten, esetleg onnan ered az információ, amely kiváltja az összefogást, majd mozgósít a segítségnyújtásra. Gyakorik a nemzethatárokon átívelő szolidaritást, segítséget nyújtó közösségek is (kiszolgáltatott népekért, betegekért, menekültekért stb.).

A kockázatok csökkentése a célja a munkacserén alapuló szolidaritás-hálóknak is. Ezek működése eltér a tradicionális közösségekben a bizalom alapján szervezett munkacserétől, a hajdani, a falvakban természetes, kölcsönösen egymást segítő együttműködési formától. A munkacserén alapuló modern szolidaritás-hálóknak a közösség valamely tagjának nyújtott segítséget, munkát, szolgáltatást „megfizetik”, ám nem pénzzel, hanem valamilyen szimbolikus fizetőeszközzel (jeggyel, feljegyzéssel, a lokális közösségben alkalmazott helyi pénzzel, zsetonnal, stb.) vagy csak egyszerűen feljegyzik. A szolidaritásért, amennyiben később rászorul, mindenki viszonzásra számíthat. Vagyis a virtuális közösségi „szolidaritás-bankba” kerül a végzett jótékonyág értéke, s a „közösség egyezményes valutájáért” szükség esetén bármilyen segítség igényelhető (Beck, 2005, Giddens, 1999).

Tekinthető az iménti közösségi együttműködés reciprocitáson alapuló piaci kapcsolathálónak is, főleg az ismeretlenekből szövődő nagyvárosi segítőháló esetében, ám csíráját hordozza egy sajátos új típusú önkéntes közösségi szolidaritásnak, szociális közösségi gazdálkodásnak is. Még inkább reménykeltők a mezőgazdaságban, egyes vidékeken „informálisan” szerveződő értékesítési szövetkezetek, gazdasági társulások. Ezekben a szerveződés kezdeti domináns motivációja hasonlóképpen gazdasági érdek, de a közösségbe szerveződők ismerik egymást, ebből adódóan erősebb lehet közöttük a bizalom, s így nagy esélye van annak, hogy kialakul köztük a mi-tudat, a mások iránti felelősségvállalás, s talán a közéleti érdeklődés is.

A domináns értékpreferenciák ellenére szaporodó kisközösségi szolidaritás-akciók mögött az a felismerés tételezhető, hogy a globál-kapitalizmusban a gyorsan változó körülmények között bárki kieshet a rendszerből, s ráutalttá válhat, közvetlen közösségi szolidaritásra, altruista segítségre szorulhat. Mind többek számára válik világossá, hogy nélkülözhetetlen a közösség időnkénti összefogása, igénybe vehető gyors szolidaritása. Megrázó események, tragédiák, természeti katasztrófák azonnal felélesztik az idegenek iránti közösségi szolidaritást is. Ilyenkor – többnyire persze csak rövid időre – háttérbe szorul az individuális önzésen, a rövid távú racionalitáson alapuló érdek.

Nehezíti a szolidaritás-háló szerveződését a forráshiány, pontosabban az, hogy a forráshiányos társadalom kettészakadt. „Fent” azokat találjuk, akiknek van lakásuk és képesek azt fenntartani, költségeit fizetni. Van fizetett munkájuk, szaktudásuk vagy fizikai erejük, amelyek segítségével relatíve folyamatosan helyet kapnak a munkaerőpiacon. Ez a „felső” társadalmi szegmens kevésbé szorul a közösség segítségére, szolidaritására. A jobb módú hasonlók egymás közötti reciprok szolidaritása alapvetően a javak kölcsönös növelésére irányul.

Az őket is elérhető kockázati bizonytalanság felismeréséhez jobbra csak személyes tragédiák, vagy nyilvánvaló társadalmi katasztrófák hatására képesek eljutni. Ugyanakkor a válság hatására minden bizonnyal erősödik a kedvező helyzetűek körében is az a felismerés, hogy a lemaradók iránti szolidaritás, altruista segítség hosszú távú makroközösségi érdek, s hogy időbeli, életciklus- vagy strukturális változások hatására bárki – legalábbis élete valamely szakaszában – szolidaritásra, támogatásra szorulhat.

A relatíve privilegizáltak köréből kimaradók „árnyék-társadalmát” azok alkotják, akiknek nincs lakásuk, és/vagy alig rendelkeznek a lakásfenntartáshoz szükséges pénzeszközökkel, mert (kiegészítő) munkavégzésre kvalifikátlanságuk, betegségeik, öregségük miatt, vagy a munkaerő-piaci viszonyok szűkössége és átrendeződése következtében nem képesek. Ez utóbbiak jelentős aránya máról holnapra él, léte bizonytalan, a kockázatok kivédésére tartalékkal vagy csereképes javakkal nem rendelkezik, s önszerveződésre, közösségi érdekvényesítésre is alig képes.

A társadalom jelzett két szegmense között az egyenlőtlenség olyan nagy, hogy a létfeltételek-alapján formálódó érték, érdek és célrendszer különbsége többnyire nem teszi lehetővé, hogy egyazon közösség tagjai lehessenek.

A kisközösségtől a makro-közösségi szolidaritásig

Napjainkban gyakran elhangzik a demokrácia „demokratizálásának” igénye. (Giddens, 1999). Ez annak felismerése és beismerése, hogy a demokrácia nem az állampolgárok többségének részvételével működik, s nem képes a társadalmi többség igényét kielégíteni. A modern piacgazdasági társadalmakban kétségtelenül fokozódott az individualizálódás és az egyéni autonómia, tehát növekedett az egyén függetlensége és jogi szabadsága. Ugyanakkor a piacgazdasági verseny nagymértékben fokozta az egyének és társadalmi csoportok, rétegek életfeltételeinek egyenlőtlenségét. Miután a nagyüzemi piacgazdaság működésével felbomlasztotta a korábbi tradicionális közösségek egymásrautaltságából eredő szolidaritást, az alapvető humanum megkövetelné, hogy a makro-közösséget képviselő állam gondoskodjék a támogatásra szorulókról. Ez a felismerés vezette el a társadalmakat az intézményes individualizálódással együtt a szolidaritás expanziójához, kiterjesztéséhez, a kisközösségektől a makro-közösség felelősségi tartományába (Durkheim, 1986).

Minél kevesebb, kisebb egyéni vagyonnal, forrással—materiális, kulturális és kapcsolati tőkével – rendelkezik valaki, annál inkább ráutalt a közösség támogatására. Ugyanakkor minél forráshiányosabb a modern piacgazdasággal működő makro-közösség, pontosabban annak állama, annál nehezebben akarja/tudja vállalni a lemaradók támogatását. A modern piacgazdasággal működő társadalmakban az állammal szemben megfogalmazódó két, látszólag ellentétes elvárás: (a) az állam biztosítsa az egyén számára az autonómiát, valamint (b) legyen szolidáris, segítse meg a lemaradókat, szükségét szenvedőket. Vagyis az állam a makro-közösség képviseletében szükség esetén gondoskodjék a rászoruló állampolgárokról, ugyanakkor biztosítson mindenki számára maximális szabadságot, önállóságot, függetlenséget. Az autonómia egyértelműen individuális érdek, míg az állami gondoskodás a közösség hosszú távú érdeke.

A modern „jóléti” társadalmakban jórészt tudatosodott, hogy a nagyüzemi piacgazdasági versennyel szükségszerűen együtt járó egyenlőtlenségek és kiszámíthatatlan kockázatok miatt mindig vannak és lesznek olyan állampolgárok, akik kiesnek a piaci versenyből, ezáltal képtelenek lesznek önmaguk biztosítani saját létfeltételeiket. A kormányok általában elfogadják ezt a szükségszerűséget, ám recesszió idején feledni szeretnék a makro-közösség működésének e kettős feladatát. Céljuk ilyenkor a makro-közösség organikus intézményi szolidaritásának minimalizálása, szűkítése (Durkheim, 1986, Esping-Andersen, 1990).

A társadalomtudomány teoretikusainak többsége is úgy véli, hogy a globalizált piacgazdasági társadalmakban az integráció megőrzéséhez nem elégséges az egyének öngondoskodására építeni. A makro-közösséget képviselő-államnak forrásokat kell tartalékolnia, illetve a teljesítményképesektől elvonni a váratlan egyéni és közösségi kockázatok elkerülésére, hiszen a gyorsan változó gazdasági körülmények között a közösség segítségére bárki rászorulhat. Meggyőzően igazolja a makro-közösségi szolidaritás nélkülözhetetlenségét a jelenlegi nemzetközi válság, hiszen most a leggazdagabb pénzemberek, bankok, bankárok is támogatást várnak világszerte az állami forrásokból, pontosabban a makro-közösségektől.

Ma már az is egyértelmű, hogy a globalizált gazdaság körülményei között esetenként a makro-közösség sem képes saját forrásaival elégséges támogatást nyújtani. A segítséget államok feletti, „transznacionális bankok” kölcsönönteitől várják. Ezek azonban – mint korábban kifejtettük – nem „közösségi” szolidaritást, hanem kölcsönt biztosítanak, ezáltal az ilyen gazdasági segítség terhét és kamatait is a makro-közösség viseli, vagyis a privilegizált csoportok is a makro-közösség szolidaritására szorulnak.

A politikai közösség, szakpolitika és közélet

A modernizációs társadalmi rendszerek *alrendszer*ei közül domináns a *piacgazdaság*, amely az individuális versenyre épít, ezért szükségképpen fokozza az egyenlőtlenségeket. Ezt kell(ene) ellensúlyozni a társadalom többi alrendszerének, elsősorban a jóléti intézményes *társadalmi szolidaritásnak*, valamint a társadalom eltérő csoportjainak értékpreferenciáit és érdekeit artikuláló *plurális politikai rendszernek*, azaz a többpártrendszerű demokráciának (Müncsh, 1984).

Napjainkban mind erősebb a kiábrándulás a plurális politikai struktúrából, a többpártrendszerből. A társadalom alacsony aránya kötődik bármely politikai párthoz, alig van párttag. A 24 országot tömörítő nemzetközi vizsgálat (ESS /2005) adatai szerint Magyarországon (0,8%) és Lengyelországban (1,0%) a legalacsonyabb a párttagok aránya, ha úgy tetszik ezekben az országokban a legnagyobb a kiábrándulás a pártpolitikából, ám a 24 ország átlaga sem magas (3,5%). Mind kevesebb tisztelet övezi a politikai pártok tevékenységét. A pártok elitista elzárkózással többnyire nem a társadalom eltérő helyzetű közösségeinek értekeit és érdekeit artikulálják, inkább saját hatalmi ambíciójukat és a mögöttük álló, őket támogató elit-csoportok érdekeit igyekeznek érvényesíteni (Schumpeter, 1950). A pártok legfontosabb segítőtársa a média, a lakosság túlnyomó többsége csak statisztika ebben a játszmában. Részből azért vállalja ezt a meglehetősen alacsony presztízsű szerepet, mert manipulálható, mert ellentmondásos információkkal bombázzák és emiatt tájékozatlan, másrészt azért, mert az állampolgárok többségének tudása, műveltsége kevés az információ ellentmondásainak feltárására. Az

előzők mellett a társadalom többsége biztonsághiánnyal és ennek következtében alacsony közösségi igényszinttel él/élhet, mintegy önmaga értékeli le saját társadalmi-közéleti szerepét. Elutasítja a közéletiséget, távol marad saját ügyeinek intézésétől. Passzivitásával önként kivonul a politikai játszmákból.

A közélet igényével élők szűk rétegében is hallatlan méreteket ölt a politikai pártok iránti kiábrándultság. Még a közélet igényével élők is a pártsemlegességet hangoztatják, s kizárólag *civil szakpolitikai tevékenységet vállalnak*. Azonban ehhez csakúgy, mint a közvetlen környezettel összefüggő kérdéseket érintő döntések véleményezéséhez nélkülözhetetlenek a kisközösségek, mint a politikai struktúra és közélet építőelemei (Giddens, 1999).

Magyarországon csakúgy, mint a többi forráshiányos országban, a közvetlen környezet alakításának céljával működő közösségek száma nagyon alacsony. A forráshiányos, szűkös létfeltételek mellett nehezen alakulhat az állampolgári tudat. Az állampolgárok többségénél hiányzik az önzagzatás praxisához szükséges anyagi biztonság és műveltség, hiányzik a körülmények megértéséhez és beleszóláshoz szükséges információ is. Az empirikus vizsgálatok azt jelzik, hogy szinte kizárólag az átlagostól műveltebbek, átlagostól jobblétben élők körében jelentkezik az állampolgári közéleti aktivitás (Putnam, 1995, Utasi, 2008).

Sok társadalomkutató szerint napjainkban a legégetőbb politikai feladat a demokrácia fejlesztése, a közösségi részvétel fokozása. Ezt a folyamatot a közösségek hiányán kívül leginkább az gátolja, hogy a történelem során sokszor megtévesztették az állampolgárokat az önmagukat demokráciának definiáló rendszerek. Számos olyan diktatúra is „demokráciának” nevezte ugyanis önmagát, amelyik tömegeket semmisített meg, vagy a minimális közéleti beleszólás lehetőségét sem biztosította. Pedig a civil közösségek, közéleti kontroll és közösségi szolidaritás nélkül működő társadalmak, – bármily hangosan is deklarálják demokráciának önmagukat –, akár szélsőséges diktatúrák is lehetnek, illetve azzá alakulhatnak (Sen, 1999).

A globalizált piaci társadalmakban az individuális szabadság és a közösségek felmorzsolása együtt gyakran atomizálják, passzívvá teszik a társadalom jelentős arányát. Az atomizált egyénből kiveszik, vagy nem alakul ki a tágabb közösségi kapcsolatok iránti igény, hiányzik a döntéshez szükséges információ. A véleménynyilvánítás szabadsága ellenére ebben a helyzetben a hatalom nem érvényesíti, civil nyomás híján nem is kényszerül érvényesíteni a többség érdekét és véleményét. (Egy 1996-os TÁRKI/ISSP felmérés szerint a bankprivatizációt 70%, az áramszolgáltatók magánkézbe juttatását 93% ellenezte, ám ma ismeretes módon véleményüket a döntéshozók figyelmen kívül hagyták, megtörtént privatizációjuk.) (Utasi, 2008).

A hatalom képviselői a többségi véleményt gyakran a „tudatlan” tömeg akaratának bélyegezve elveti. A választásokkal hatalomba kerülő szűk csoportok ezáltal

jogszerűen dönthetnek saját akaratuk szerint. Esetenként öngazolásul felhasználják a médiát. Így a hatalmat a hatalomban lévők elsősorban saját érdekeiket és a mögöttük álló, őket támogató tulajdonosi csoportok érdekét követve gyakorolják. A társadalmi többség közösségek híján többnyire passzív szemlélője és végrehajtója a hatalom döntéseinek (Utasi, 2008).

A demokratikus közélet alapkritériumai

A demokrácia „demokratizálásának” elméleti kérdéseivel különböző aspektusból számos kutató foglalkozik: A *civil társadalom* (Habermas, 1989), a *társadalmi tőke* (Bourdieu, Putnam), a *tömegtársadalom* (Arendt, (1948) 1998, Riesman, 1948), *civic (participációs) kultúra* (Almond-Verba, 1963) tanulmányozása egyaránt érinti a témát. Kutatásunkkal a közösség és a demokratikus közéleti részvétel összefüggéseinek vizsgálatát tervezzük, ezért számításba kell vennünk a *demokrácia kritériumait, kutatásunk céljára elfogadott teoretikus feltételeit*. Rendszerezniük kell azokat a paramétereket, amelyek nélkül nem működhet demokratikusan a kisközösség, de annak legszélesebb formája, a makro-közösség, vagyis a társadalom egésze sem. *Dahl, a pluralista demokrácia elméletének legismertebb képviselője* az ideális demokrácia működéséhez néhány alapkritériumot említ (Dahl, 1989): Szerinte a demokrácia érvényesüléséhez szükséges, hogy (a) *valamennyi állampolgár gyakorlatban is részt vegyen* a társadalmi döntési folyamatokban, ezért a *választás szabadsága* terjedjen ki a *társadalom egészére*. Ennek érdekében (b) *informálják*, illetve világosítsák fel a választókat a *közösség ügyeiről*, mert információ nélkül nem lehet véleményük, nem alakulhat ki a választó állampolgárok körében konszenzus az alapvető kérdések tekintetében. A választáshoz, illetve az *informáláshoz* nélkülözhetetlen, hogy (c) *folyamatosan bővítsék az állampolgárok döntéshez szükséges ismereteit* (iskolai és civil oktatás, képzés keretében). Végül elengedhetetlen (d) a *társadalmi tervek széleskörű civil kontrollálása*.

Kutatásunk Dahl demokrácia-elméletének kritériumait követi, ám a kutatás céljához és lehetőségeihez alakítva, elsősorban a közösségi kapcsolatok szükségletéből alakuló közéletiség feltételeinek elemzésére koncentrálna. Azt feltételezzük, hogy a közösségi kapcsolatok hatására fokozódhat az *állampolgárok igénye arra, hogy részeseivé váljanak a közéleti döntéseknek*.

A kutatás elméleti alapjai pontosan megegyeznek *Barber elméletében megfogalmazottakkal, aki a Schumpeter által képviselt elitista demokráciaelmélettel szemben (Schumpeter, 1950) azt hangsúlyozza, hogy a demokrácia alapvető feltétele a társadalmi közösségi részvétel, az állampolgárok „közösségi beszéde”, eszmecseréje, a közügyek iránti érdeklődése*. Elmaradhatatlanok a közösségi akciók, amelyekhez pedig nélkülözhetetlenek a közösségi kapcsolathálóval élő aktív állampolgárok. Csak az iménti feltételek birtokában válhatnak az állampolgárok demokratákká.

Nézete szerint a közösség-építés és a közösség dolgai iránti érdeklődés a demokrácia alapkritériuma. Sőt! Barber tovább megy, amikor kijelenti, hogy a demokrácia alapvető eleme maga a közösségi lét (Barber, 2004).

Úgy gondoljuk, hogy közösségi kapcsolatok, közösségi lét és (demokratikus) közélet igénye elválaszthatatlanok egymástól. A közösségi részvétel igénye és a közösség ügyei iránti érdeklődés nélkül nem alakulhat állampolgári tudat.

A közvetlen és a képviseleti demokrácia participációs vetülete

A demokráciát, mint a társadalom többségének döntéshozatali működési elvét, a nép („demos”) aktív részvételével szervezett öngazgatást eredendően az ókori városállamokhoz kötik, ahol ez a városállamok szabad polgárainak praxisát jelentette. A városállam a „megszámlálható” állampolgár közvetlen demokráciája, a szabadok többé-kevésbé közvetlen ismeretségén alapuló kapcsolatkeré, közösségére alapozott politikai struktúra volt. A közvetlen kapcsolatokra szerveződő közösségek demokráciája exkluzív volt, hiszen kizárták mindenkit a részvétel lehetőségéből, aki nem helyben született, aki rabszolga volt, vagyis „nem ember”, kizárták a nőket és azokat, akiknek nehéz fizikai munkájuk (mezőgazdaság) nem biztosított kellő szabadidőt a tanácskozásokon történő részvételre. Az utókor által legdemokratikusabbnak tekintett Athénban például a lakosságnak (=300 000 fő) az iménti szelekcióval csupán negyede rendelkezett szavazati joggal (Sartori, 1999, Arisztotelesz, 1984).

A történelemben persze a rabszolgaság megszűnése után sem volt képes a hatalom soha folyamatosan bevonni a társadalom többségét a közügyek intézésébe. A választásra jogosultak aránya persze időben a modern kor felé haladva a 19. század közepétől kétségtelenül bővült, majd a 20. század elejére a modern ipari társadalmakban kialakult először csak a férfiak, majd a nők számára is, vagyis az állampolgárok egészére a teljes politikai jogi egyenlőség. A jogszabályokkal azonban a mindenkori hatalom tudott és tud „játszani”, szűkíteni vagy tágítani a társadalom tagjainak döntésekbe beleszólásának lehetőségét. Ugyanakkor az is igaz, hogy többnyire voltak olyan lokális közösségek (szabad városok), amelyekben a közvetlen közéleti részvétel praxisa a közösség meglehetősen széles körére ki tudott terjedni.

A modern piacgazdaságokban az urbanizáció és a népességrobbanás után koncentráló lakossággal értelemszerűen csak a képviseleti demokrácia működhet a polgári demokráciák többségében. A közvetlen közélet, közvetlen demokratikus részvétel lehetőségével az állampolgárok többsége csak a több évenkénti választás alkalmával él (Utasi, 2000). A közéletben közvetlenül résztvevők aránya valószínűleg akkor bővülne, ha volnának koncentrikusan bővülő, az információáramlást segítő, egymásra épülő közösségek. A közösséghiányos társadalmakban azonban az információcsere a hierarchia különböző szintjei között többnyire megszakad. Emellett

az ipari versenytársadalomban nem lehet megakadályozni a tulajdon és más vagyon koncentrációját, s a tulajdonhoz, vagyonhoz kapcsolódó-tapadó hatalom koncentrációját sem. Összességében a közélet fokozására és általa a demokrácia megújítására nem nagyon található sikeres recept (Lorenz, 2002).

A társadalomkutatók egy része azt reméli, hogy a jövőben majd az „elektronikus demokrácia” képes lesz fokozni a közösségi öngazgatást, s a több évenkénti szavazás mellett a makro-társadalmi közösséget érintő döntések előkészítésébe az internet segítségével majd gyakrabban be tudják vonni a lakosság egészét, legalábbis a jelenlegitől sokkal szélesebb körét. Az e-kultúra valóban segítheti az állampolgári információáramlást, bővítheti a döntéseket segítő tudást, ismereteket, tágíthatja a közéleti demokrácia emberi feltételeit (Piller, 1994, Molnár, 2003).

Az internet, illetve a computer használatával megjelent újabb kapcsolattartó, kapcsolat-építő módszerek (e-mail, elektronikus vitafórumok, közösségi weblapok, információs elektronikus levelek, blogok stb.) sokak szerint jelentős áttörést hozhatnak a közösségformálás, a demokratikus öngazgatás, közélet és informálás területén. Ma még azonban nem lehet pontosan bemérni, hogy a világháló milyen mértékben lesz képes fokozni a kapcsolatépítést és a közösségépítést, s általa az állampolgárok öngazgató aktivitását. Az újabb nemzetközi kutatások adatai azt jelzik, hogy az internet hatására sem növekedtek jelentősen a közéleti közösségek (Putnam, 2002).

Putnam nagy visszhangot kiváltott amerikai kutatása harminc évre visszatekintő idősoros empirikus adatokkal igazolta, hogy az amerikai társadalomban – ahol pedig köztudottan relatíve jelentős az értékalapú civil közösségek száma – redukálódtak a civil közösségi kapcsolatok (Putnam, 1995). Kutatása rámutatott arra, hogy a kilencvenes években az emberek egymás közötti kapcsolatai és közösségei gyengébbek, bizalomhiányosabbak, mint korábban voltak, s gyengébben működik a makro-közösségi civil társadalom is. Megállapította, hogy a közösségi kapcsolatok intenzitásának csökkenésével szűkült a demokratikus közélet esélye is. A kilencvenes években az amerikai állampolgárok kevesebb petíciót írtak alá, mint negyedszázaddal korábban, kevesebben tartoztak bármely civil szervezethez, egyesülethez, a szervezeti-egyesületi tagok pedig ritkábban találkoznak egymással. Putnam szerint az emberi kapcsolatok és vele a közösségi kapcsolatok zsugorodása a modern piacgazdaság működésének következménye, ez pedig az emberek akaratán kívül álló tényező. A jelenség a munkamegosztásban, a család-struktúrában, az élettartamban, az életformában bekövetkezett makro-társadalmi változásoknak, a televízió és a computer megjelenésének, a női szerepek változásának, és a rendszer működésével járó más létfeltételi változásoknak következménye. A poszt-szocialista társadalmakban a közösségek és kapcsolatok amerikaihoz hasonló alakulását és tendenciáját ta-

lálták a kutatók azzal a különbséggel, hogy a családon kívüli közösségihiány itt még erősebb, mint az amerikai társadalomban (Angelusz–Tardos, 1998, Utasi, 2008).

A közösségi szükségletek szintjei

Az ember létfeltételei nagymértékben meghatározzák, hogy miként alakulnak szükségletei. Kutatások igazolták, hogy jelentősebb arányban csak a kedvező életfeltételek talaján alakul ki a tágabb közösségi kapcsolatok iránti igény, s vele a közélet iránti szükséglet is. A létfeltételek differenciáltságát követve a leghátrányosabb létfeltételekkel élők szükségleti rendszeréből többnyire hiányzik a közéleti közösségi igény, számukra legfeljebb a szűk családi közösség okoz elégedettséget. A táguló létfeltételekkel azonban a közéleti közösségi igény is tágul.

Korábbi vizsgálatunk szerint a megelégedettséget jelző közösségek sorrendjében, súlyában alapszinten találtuk a családot, majd a baráti közösség-társaság szerepelt. Újabb szinten azokat találtuk, akiknek életéhez, megelégedettségéhez nélkülözhetetlen valamilyen hobbi-közösség, érték-közösség is, míg a magyar felnőtt lakosság mintegy ötödénél feltűnt az előzőktől is tágabb közösségek szolgálatának, alakításának vágya, igénye is. Az életfeltételek hierarchikus réteg-egyenlőtlenségét minden bizonynyal leképezi a differenciált közösségi igény, szükséglet, s az életfeltételek tágulásával párhuzamosan tágul a különböző közösségek iránti vágy, igény is (Utasi, 2008).

Korábbi kutatásunk azt is jelezte, hogy a magyar társadalomban kiemelkedően preferált szerepe van a családnak mint közösségnek, ám mégis, csupán a lakosság tizedének elégedettségéhez elégséges a közösségek közül a család. Az azonban egyértelmű, hogy a táguló közösségi igény koncentrikusan táguló kapcsolatköröit követve a közösségi szükségletek iránti igény legfelső szintjén, azok között, akik a makro-közösség, vagy univerzális értékeket követő közélet igényével élnek/élhetik életüket, dominánsan a kedvező életfeltételekkel élő népességi ötvödöt találjuk. Figyelemreméltó az is, hogy azoknak aránya, akiknek elégedettségéhez nem csak igény, de praxis is a közélet a társadalom mindössze néhány százaléka (Utasi, 2008).

Korábbi kutatásunk eredményei és a hierarchikus szükséglet-elméletek nyomán feltételezzük, hogy *a táguló életfeltételi lehetőségekkel párhuzamosan tágul az emberek mind szélesebb közösségek iránti igénye* (Maslow, 1954, Allart, 1993). Úgy gondoljuk, hogy az egyének objektív létfeltételei közül elsősorban *az anyagi biztonság és a közösségi beszédre, kommunikációra képes műveltségi szint a meghatározó alapja annak, hogy kialakuljon a közösségi közéleti részvétel igénye.*

A közösség iránti vágy, igény alapszintje a *szűk családi közösség*. E szinten elsősorban a tradicionális értékek és a családi érdek motivációja teremti meg a közös célokat és szerencsés esetben azt a spiritualitást, amely a családi identitás-tudatot, s vele a primér közösségi létben a szolidaritást és altruizmust is kifejleszti.

A baráti, magántársasági kapcsolatkör a családi közösséggel együtt a társadalmi integráció alapja, és a közösségi lét iskolája. A baráti társaság nagyobb eséllyel található azok igény szintjében, akiknek szükségleteit jól funkcionáló családi közösség alakította.

A közösségi igény következő szintje elsősorban a az embert körülvevő *kisközösségekhez* kötődik (szomszédság, munkatársi, hobbi, közös érték). Különösen fontosak a közélet szempontjából ezen a szinten a *lokális közügyekre fókuszáló helyi közösségek, körök. Ez már valóban a közélet szintje. A lokálpatrióta mi-tudat rendkívül erős és hasznos katalizátora lehet a helyi közélet alakításának.*

Ezt követi a *makro-társadalmi és az univerzális emberi léttel összefüggő közösségi gondolkodás, felelősségvállalás igénye.* Ez a demokratikus közélet iránti igény legmagasabb szintje. A közösségi igény szintjei úgy szerveződnek hierarchiába, hogy a magasabb közösségi igény mintegy magába építi az alacsonyabb közösség értékpreferenciáit, igényét, nem kényszerít annak feladására, megtagadására. Csak így maradhat meg a hierarchia minden szintjén a közösségi mi-tudat és a többféle közösséghez is fűző szolidaritás.

Korábbi vizsgálatunk is felhívta a figyelmet arra, hogy az emberek életében a közösségi szükségletet gyakran nem követi a közösségi-közéleti praxis. *A közösségi igény, vágy és a közösség érdekében végzett tevékenység, praxis gyakran azért nem jár együtt,* mert adott életszakaszban, életciklusban nincs lehetősége az egyénnek arra, hogy megvalósítsa a praxis iránti igényt. Esetenként az egyének családi teendői, esetleg betegsége elvonja a tágabb közélet praxisától, vagy a létfeltételekért folytatott mindennapi küzdelem nyújt kevés szabadságot számára a közéleti tevékenység végzésére. Tudomásul kell vennünk azonban azt is, hogy az attitűd és praxis – mint az értékek sok más területén – a közélet, közösségi lét tekintetében sem jár mindig együtt.

A közösségi igény elemzésének néhány kulcskérdése

Miután sorra vettük a közösségi kapcsolatok strukturálódásával, mozgásával, társadalmi közélettel összefüggő területeit, néhány olyan gondolatot hangsúlyozunk, amelyre empirikus kutatásunk során különösen kell figyelniük. Kutatásunkban mindenképpen differenciálnunk kell a közösségeket formáló *domináns motivációk szerint, valamint az eltérő motivációval alakuló közösségek által követett célok tekintetében.* A közösségi kapcsolattal, s így közösségi motivációval, közösségi céllal nem rendelkezőket a társadalom izoláltjainak tekintjük. Itt azonban nem állhatunk meg, keresniük kell, hogy melyek a társadalomban az izolálódást előidéző fő meghatározók (Ferge, 2000, Castel, 1993).

A közösségeket kutatásunkban meg kell különböztetni aszerint is, hogy azok dominánsan *gazdasági vagy* alapvetően *emocionális, illetve intellektuális* motivációval, meghatározottsággal alakultak és/vagy működnek (Tönnies, 1983). Ugyanakkor arra figyelünk, hogy a közösségi motivációk sohasem jelentkeznek „steril” formában, összekapcsolódnak a különböző motivációk, és még a gazdasági célracionalitással induló, formálódó üzleti kapcsolatokban is később megjelenhet, kialakulhat a szimpátia/antipátia, majd a közös céllal, érdekekkel létrejöhet a közösségi együvé tartozás *mi-tudata*, s gyakran a szolidaritás is (Weber, 1987). Mindazonáltal csak azokat a kapcsolatokat tekintjük vizsgálatunkban közösségnek, amelyekben – bármiként is indult, szerveződött a kapcsolatkör – abban feltárható a *mi-tudat* és legalább potenciálisan, szükség esetén várható a kölcsönös szolidaritás is.

Vizsgálati szempontnak tekintjük differenciálni a közösségi kapcsolatokat aszerint is, hogy azok a közösség *tagjai életének mely szakaszából, milyen korábbi közösségi kapcsolatkörből struktúrálnak*, esetleg milyen társadalmi-magánéleti változások után szerveződtek. Az egyének korábbi és jelenlegi közösségeit elemezve így feltárhatjuk *az egyének életútja mentén a szakadó és épülő közösségeket*. Jelezni tudjuk azokat a jelentős egyéni és makro-társadalmi változásokat, amelyek hatására dinamikusan bomlanak régi, s épülnek új közösségek.

A közösségi kapcsolatok elemzésének újabb kulcskérdése a közösségi szükséglet és a közélet összefüggésének kutatása. *A közéleti közösségek szempontjából ezért hangsúlyosan kell elemeznünk a lokális közösségeket*. A lokális közösségekben az egyének fokozottan képesek információhoz jutni a helyi ügyekről, s az információ birtokában megjelenhet késztetésük a települést érintő döntések alakítására is. A kutatás előtt tisztában vagyunk azzal, hogy a társadalomban még sokkal többen vannak azok, akik nem tesznek erőfeszítést azért, hogy hozzájussanak a (helyi) döntéseket előkészítő információkhoz. Ennek okait körültekintően kell vizsgálnunk: az érdektelenséget esetenként az idézi elő, hogy a hatalomban lévők információs monopóliuma blokkolja az információhoz jutás lehetőségét, de lehet annak oka az is, hogy az egyének hiányos életfeltételeiben kell keresnünk a közélettől távolmaradás domináns okát. Bármilyen is az „érdektelenség” oka, ahol szembetűnő az információs hiány és/vagy érdektelenség, biztosan nem alakul ki a tágabb közösségi ügyek iránti igény. Az előzők miatt a kutatás körültekintően elemzi a települési kapcsolatok működését, mindenféle *lokális klub, szomszédsági kör, lokálpatrióta közösség életét*. *Az ilyen közösségek lehetnek leginkább katalizátorai*, kutatási célunk aspektusából pedig igen jó indikátorai a közösségi és közéleti igény és praxis alakulásának.

A közügyeket érintő információ kutatásakor keresnünk kell, hogy az életfeltételek egyenlőtlenségét követve az eltérő társadalmi rétegekhez milyen mértékben szivárog le az információ, s milyen életfeltételek gátolják elsősorban az információ útját. Fel kell tehát tárnunk azokat a létfeltételi dimenziókat, amelyek nem blokkolják az információ útját, amelyek hatására többnyire szabadon áramlik a helyi döntéshozóktól az információ, amelynek hatására könnyen alakul az információs és közéleti igény, szükséglet. Természetesen vizsgálnunk kell ennek ellentétéként azoknak a létfeltételi dimenzióknak hatását is, amelyek gátolják a lokális információáramlást, ezáltal lehetetlenné teszik az információs igény kialakulását, s végül a közösségi közéleti praxist.

A vizsgálat új következtetéseket, ismereteket eredményezhet a tekintetben, hogy az internet milyen hatást képes kifejteni a közösségépítésre, kik használják, s milyen esélye van annak, hogy az internetes hálók létrehozzák a „mi-tudatot” és a belső szolidaritás. Az elemzés nyomán választ tudunk majd adni arra a kérdésre, hogy az e-kultúra eszközei milyen eséllyel képesek katalizálni az információáramlást, s általa a közösségek építését, s hogy csökkentik-e a használók körében a közösség hiányt, növelik-e a közösség iránti szükségletet, bővítik-e a közéleti igény és közéleti közösségi aktivitás lehetőségeit.

A kutatás egyik nehezen eldönthető kérdése, hogy az egyének kapcsolathálójukból kikkel vállalnak közösséget s miért, s kikkel nem és miért nem. Hipotézisünk szerint az egyének kötelekeik közül csak azokkal alakítanak közösséget, csak azokkal alakul a „mi-tudat” és a szolidaritás, kölcsönös felelősségvállalás, akikkel valamilyen motiváció hatására közösséget képesek vállalni. A közösségi kapcsolatok, kötelekek alapkritériuma, tehát a „mi-tudat”, a tagok kölcsönös felelősségvállalása, a kölcsönösnek tételezett szolidaritás, illetve (elnyújtott) reciprocitás, s ennek alapján a közös cél, közös tevékenység.

A kutatás első lépése

A közösségek formálásának, formálódásának, működésének, irányításának mai problémáit és jellegzetességeit a közösségek aktív irányítói, szervezői körében készített mélyinterjúk információanyagának vizsgálatával kerestük. A készített 30, meglehetősen részletes mélyinterjú kutatási célja az volt, hogy az így nyerhető tudásanyag birtokában témánk szempontjából a makro-statisztikai kutatási fázishoz is megfelelően megalapozott hipotézist készítsünk és pontos indikátorokat alkossunk. Olyan személyekkel készülték a mélyinterjúk, akiknek alapszükséglete a közösségi lét, akik „kovászai” valamely közösségnek az alapvetően közösség hiányos társadalmunkban. E kötet tanulmányai az interjúk feldolgozásával nyert információk segítségével keresik a közösségek működésének jellemzőit.

Hivatkozott irodalom

- Allardt, E. (1993): *Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare research*. In: Nusbaum, M–Sen A.(szerk.): *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press.
- Almond, D.–Verba, S. (1963): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. SAGE Publications.
- Angelusz R.–Tardos R. (1998): *A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években*. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*, Budapest, TÁRKI.
- Arendt, H. (1998): *The Human Conditions*. University of Chicago Press.
- Arisztotelesz (1984): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Barber, B. R. (2004): *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. University California Press.
- Beck, U. (1999): *Túl renden és osztályon*. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest. Új Mandátum Kiadó
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest.
- Beck, U. (2005): *Mi a globalizáció?* Szeged, Belvedere.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat.
- Bourdieu, P.: (1999): *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum.
- Castel, R. (1993): *A nélkülözéstől a kivetettséig – a „kiilleszkedés” pokoljárása*. Esély, 3.sz.
- Castel, R. (1996): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány Könyvtára, Budapest, Kávé Kiadó.
- Dahl, R. A. (1989): *Democracy and its Critics*.
- Dahrendorf, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe*. London, Chatto and Windus.
- Durkheim, E. (1986): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Esping-Andersen, G.. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, 1990.
- Ferge, Zs. (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Állam, kormányok, civilek. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Fukuyama, F. (2000): *A nagy szétbomlás*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

- Giddens, A. (1998, 1999): *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest, Agóra Kiadó.
- Habermas, J. (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.
- Hankiss E. (2004): *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest, Osiris.
- Hirsh, F. (1976): *Social Limits of Growth*. Cambridge.
- Huntington, S. P. (1999): *A civilizációk összezapása és a világtrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Kopp M.–Skrabski Á.–Szedmák S. (1998): *A szociális kohézió jelentősége a magyarországi morbiditás és mortalitás alakulásában*. In: Glatz F. (szerk.): *Magyarország az ezredfordulón. Népeség, orvos, társadalom*. Budapest, MTA.
- Korten, D. C. (1995, 1996): *Tőkés társaságok világhuralma*. Kapu, Budapest.
- Lorenz, K. (2002): *Ember voltunk hanyatlása*. Budapest, Cartaphilus Kiadó.
- Maslow (1954): *Motivation and Personality*. New York, Harper and Row.
- Molnár, Sz. (2003): *Társadalmi tőke és információs társadalom*. Szociológiai Szemle.
- Münch, R. (1984): *Die Struktur der Moderne*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Offe, C. (1992): *Demokratikusan szervezett kapitalizmus? A demokrácia-elmélet szembe-
sítése a kelet-közép-európai átmenettel*. Szociológiai Szemle 1.
- Piller, C. (1994): *New Community Networks. Rebuilding The Democratic Process*.
- Putnam, R. (1995): *Bowling Alone. The Collapse of American Community*.
- Putnam, R. (2002): *Democracy in flux. The evolution of social capital in contemporary
society*. Oxford University Press.
- Riesman, D. (1983): *A magányos tömeg*. Budapest, Közgazdasági és Jogi
Könyvkiadó.
- Sartori, G. (1999): *Demokrácia*. Osiris, Budapest.
- Schumpeter, J. (1950): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London.
- Sellye J. (1988): *Stressz distressz nélkül*. Budapest, Gondolat.
- Sen, A. K. (1999): *Democracy as a Universal Value*. Journal of Democracy,
(1999/10).
- Sennet, R. (1998): *A közéleti ember bukása*. Budapest, Helikon.
- Simmel, G. (1973): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- Szalai, E. (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest, Új Mandátum.
- Szűcs J. (1993): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető
Kiadó.
- Tönnies, F. (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Utasi Á. (2002): *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok és szolidaritás*.
Budapest, Új Mandátum.

Utasi Á. (2008): *Éltető kapcsolatok*. Budapest, Új Mandátum.

Utasi Á. (1991): *Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról*. In: Utasi Á. (szerk.): *Társas kapcsolatok*.

Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.

Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.